

ХАЖВИЙ АСАРЛАРДАГИ ОККАЗИОНАЛ ОНОМАСТИК БИРЛИКЛАР ЛИНГВОПОЭТИКАСИ

Дилрабо Анданиёзова

Аннотация: Ушбу мақолада бадий матндағы, хусусан, ҳажвий асарлардаги окказионал номларнинг лингвопоэтик хусусиятлари, матнни шакллантиришдаги ўрни ёритилган.

Калит сўзлар: бадий матн, ономастик бирликлар, окказионал ономастик бирликлар, комик эффект, лингвопоэтика.

Окказионал номлар, одатий, исмлар фондида мавжуд кенг тарқалган номларга қараганда экспрессивликка, ҳиссий юкка тўйинган, ижодкор томонидан муайян мақсадда яратилган тўқима номлардир. Уларнинг ўзига хослиги шундаки, бундай индивидуал номлар муайян контекстга хизмат қилиб, улар тилда мустаҳкам ўрнашиб олишни талаб қилмайди, асосан, бадий матнда ижодкорнинг турли бадий ниятини ёритишга хизмат қиласди. Умуман, окказионал номнинг шаклланиши мавжуд реал номларнинг муайян қолипларига мувофиқ амалга оширилади.

Одатдаги номларга қараганда, тўқима номлар аташ, номлаш учунгина қўлланилмай, балки характерлаш, экспрессивлик каби категорияларни ҳам ўз ичига олади. Маҳоратли ижодкорлар, нафақат, тилимиздаги мавжуд номлардан, балки ўзларининг бадий тафаккури маҳсули орқали яратган “шартли” тўқима номлардан бадий матн таъсиранлигини оширишда муҳим воситалардан бири сифатида фойдаланадилар ҳамда айтмоқчи бўлган фикрларининг бадий юкини шу “сўзловчи” номларга юклайдилар. Шу сабабли бадий матнда реал номлар билан бирга тўқима номларнинг учраши ўқувчига бадий завқ беради.

Таъкидлаш керакки, бадий матндағы ономастик бирликларнинг алоҳида мақсадлар билан қўлланиши кеча ёки бугун пайдо бўлган ҳодиса эмас. Антик адабиёт намуналарида ҳам ономастик бирликлардан турли мақсадларда фойдаланилганлигини тилшунослар қайд этишган. Тилшунос А.А.Фомин антик адабиётда ҳам номларнинг алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигини, фақат тил нуқтаи назаридан эмас, балки бадиият жиҳатидан ҳам диққатга молик восита сифатида қаралганини шу шаклда таъкидлайди: “Ҳар ҳолда, антик адабиёт даврида ёқ атоқли отлар муҳим аҳамият касб эта бошлаган эди. Улар лингвистик муаммолар қаторида ўрганилиш баробарида ҳатто ҳозирги адабий онимлар бадииятига алоқадор бир қатор масалалар ҳам ҳал қилинган эди. Масалан, Горацио учун атоқли от ғоят муҳим тасвирий восита ҳисобланган. Объектни номлашда унинг характеристик белгиларини нечоғли ифода этишига эътибор қаратган” [1]. А.А.Фомин бу ўринда Горационинг сатирик асарида муайян мақсад билан қўлланилган *Novius* (Янги) исмини мисол келтиради.

Бадий матнларида учрайдиган окказионал номлар ҳам ўзига хос бўлиб, уларни тадқиқ этиш ижодкорнинг индивидуал услубини ўрганишга ёрдам беради. Кейинги йилларда дунё тилшунослигига бу борада бир қатор тадқиқотлар олиб борилган бўлиб, бунда, асосан, окказионал антропонимлар, окказионал топонимларнинг услугий вазифаларига диққат қаратилганини кузатдик. [2]. Ўзбек тилшунослигига окказионал номларнинг хусусиятлари ёритилган айrim мақолалалар мавжуд. Жумладан Р.Қўнғуров ва Р.Мўминоваларнинг ўзбек бадий адабиётида ва сатирик журналларда қўлланган антропонимларнинг услугий хусусиятларини ўрганишга бағишиланган мақоласида окказионал антропонимлар асар бадииятини, таъсир кучини ортиришга хизмат қилиши айтилади. Муаллифлар *Олғирбой*, *Ғийбатулла*, *Тепки*, *Еллиғичхон* каби сатирик қаҳрамонларнинг исми билан боғлиқ фикрларини ономастик стилистика тамойиллари асосида изоҳлаганлар [3].

Тадқиқотларда окказионал номларни ҳосил қилишнинг энг фаол усули сифатида антропоиндикаторлардан фойдаланиб турли тўқима номлар ҳосил қилиниши айтилади [4]. Масалан, бу усул билан ҳосил қилинган тўқима номга С.Айнийнинг “Қуллар” романидаги *Шошмақул* поэтонимини мисол қилиш мумкин. Тилшунос Э.Қиличев бу ҳақда шундай ёзади: “Ёзувчи баъзи персонажларга уларнинг характеристидан келиб чиқиб ном берган. Яъни исм персонаж характеристини изоҳлаб турди. Жумладан, “Қуллар” романида доимо “Мен как партийний” деб бошқаларга гап бермайдиган, маҳмадана, ҳар қандай ишга юзаки, шошма-шошарлик билан қарайдиган бир персонажнинг номи *Шошмақулдир*. Унинг номи характеристига мос бўлиб тушган” [5]. Ушбу мақолада романдаги окказионал антропонимларнинг қандай ҳосил қилингани таҳлил қилинган. С.Айний қўллаган антропонимларнинг аҳамияти ва уларнинг бадий жиҳатдан ўзига хослиги таъкидланган.

Таъкидлаш керакки, ижодкор томонидан маҳсус яратилган индивидуал номлар ҳажвий ва юмористик асарларда жуда кўплаб учрайди ҳамда комик эфектни юзага келтиришдаги муҳим воситалардан бўлади. Масалан, Т.Маликнинг “Тилла каламуш” ёхуд Йўққулобод ҳангомалари” номли китобидан ҳажвий қисса ва ҳикоялар ўрин олган бўлиб, унда жамиятдаги, одамлар табиатидаги баъзи “фазилатлар” юмористик усулда ифодаланган. Асарнинг ономастик кўлами ҳам шунга ўйғун ҳолда комик эфектни ҳосил қилувчи мақсадли қўлланган номлардан ташкил топган. Яъни жойлар ва кишиларни номлашда *Жанжалқишлоқ*, *Йўққулобод*, *Арбобхоним*, *Йўғонбек*, *Маънижон*, *Фалонулла Писмадонхўжаев*, *Думбултой*, *Баллиқул*, *Жазқул*, *Холсизова*, *Юмалабтортаров*, *Войқул*, *Бевошқул бобо*, *Ўнгқулобод*, *Чапқулобод* каби тўқима номлардан фойдаланган. Демак, ҳажвий асарлар ономастик кўламида исм, лақаб, фамилия ёки тахаллуслар, ҳатто жой номларининг, асосан, комик эфект ҳосил қилиши асосий ўринга чиқади. Бунда қаҳрамоннинг исми (лақаби, фамилияси ёки тахаллуси)даги комизмдан асарнинг бутунига оид бадий кулгу осонгина фаҳмланадиган бўлади. Ёзувчининг бадий нияти қаҳрамонлар исмига илк маротаба кўз югуртилганда ёки эшитилгандаёқ илғанадиган бўлади.

Бадий матнда комик эфектни юзага келтирувчи тўқима фамилиялар ҳам учрайди. Масалан, “Муштум” журналидаги ҳажвий асарларда келтирилган Ебтўймасов, Юмшоқбоев, Ҳарқачонпиёнов, Тўймас Қўзиев каби номлар жамиятдаги айрим иллатларни ёритишида қўлланган. Шунингдек, бундай номларда маълум бир тагмаъноларга ишора қилинганилиги кузатилади.

Б.Жуманиёзовнинг “Тўн” ҳажвиясида қўлланган тўқима фамилия орқали ҳам шундай бадий ният мақсад қилинган. Ном денотатига зид қўллангани билан лингвопоэтик қимматга эга бўлган. Яъни шундай фамилиядаги қаҳрамон қўл остидаги ходимларига ўзини ғамхўрдек кўрсатмоқчи бўлади-ю, аслида ғамхўрлик амалда эмас, балки номига кўрсатилади. Бу ўринда нерсонаж- ном-антиномияси ҳосил бўлган. Олтмиш ёшга кириб, юбилей тараддууди билан юрган пайтимда бошлиғимиз Ғамхўров ўйқлаб қолдилар: - Қаёқларда юрибсиз? – деди ўтиришга ишора қилиб. – Йўқлаганимнинг боиси муборак кунингизни нишонлаш учун ташкилий қўмита туздик. Ахир қирқ йиллик қадрдонимизсиз-а. Кимсан таниқли шоир Жўқи бўлсангиз. Ғамхўров жуда яхши одам. Оқкўнгил. Аммо сал лаганбардорроқ. Хўжайин олдида эгилса борми, белида суяги борми, ўйқми, дейсиз (Б.Жуманиёзовнинг “Тўн”).

Таъкидлаш керакки, лақабларнинг бадий матндаги лингвопоэтик вазифаларидан бири бу комик эфектни ҳосил қилишидир. Бунда ижодкор субъектив муносабатини кучли сарказм орқали ёки аксинча ифодалаши мумкин.

Сайд Аҳмаднинг ўзига хос ҳажвий ном танлаш маҳорати бор. У номдан образнинг қизиқ бир табиатини очишида фойдаланади ва қаҳрамонларнинг муайян бир хислатига ишора қилувчи ҳажвий номлар ижод қиласи. Ёзувчи қўллаган антропонимлар асар қаҳрамонларини у ёки бу томондан тавсифлаш, уларга хос айрим белги-хусусиятларни ифодалаш, китобхон ҳиссиётига таъсир қилишда муҳим лингвопоэтик восита бўлиб хизмат қиласи. Умуман олганда, қаҳрамонга ном танланишида ёзувчининг хоҳиши билан боғлиқ бўлган услубий мазмун ётади. Мисол сифатида **Ёғоч полвон** (кураш тушишда ҳеч ким бу полвоннинг белини бу колмагани учун унга шундай лақаб берилган, «гавдаси ҳам ёғочдай чайир» деб таърифланган), **Тўппонча полвон** (ҳар бир ишни зумда бажарадиган, чапдаст қаҳрамон), **Ўрик домла** (сухбатдошига фақат ўрик мавзусида гапирадиган қаҳрамон, ёзувчининг ўзи таъкидлашича, ҳаётда шундай инсонни кўрган), **Хира почча** (аёлларга ўч қаҳрамон), **Умарали паратка**, **Чўтири мироб**, **Сув тўра**, **Тўлан мўйлов**, **Жиноят оқсоқол** каби бошқа кўплаб қаҳрамонларнинг номини айтиш мумкин. Бундай номлар, одатда, юморни юзага келтиради ва қаҳрамоннинг муайян характерини ёритишида ижодкорнинг салбий ёки ижобий муносабатини ифодалайди.

Умуман, бадий матнда окказионал номлардан қўйидаги лингвопоэтик мақсадларда фойдаланилади: а) матннинг интертекстуаллигини таъминлаш; б) комик эфект ҳосил қилиш; в) салбий ёки ижобий баҳони экспрессив ифодалаш; г) кучли ҳис-ҳаяжонни ифодалаш; д) турли маънодаги мурожаатни ифодалаш.

Бадий матнадиги окказионал номлар бадий ифода имкониятлариға күлам бағишлайдыган, матннинг эстетик таъсир қувватини оширадыган восита бўлиб, улар, лингвопоэтик тадқиқотлар учун яхши материал бера олади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Фомин А.А. Литературная ономастика в России: Итоги и перспективы // Вопросы ономастики. № 1. Екатеринбург: Издательство Уральского университета. 2004. – С.108-120.
2. Пулина Е. А. Окказиональные имена собственные в романе Дж. Джойса «Улисс» и их межъязыковая передача // Пермский государственный фармацевтический вестник. 2007. №3. С. 195–198; Яковенко Н. С. О некоторых особенностях окказиональных антропонимов в английских романах В. В. Набокова // МНКО. 2011. №2 С. 48–50; Астафьев А.Ю. Художественные функции окказионализмов. Дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2007. 177 с.
3. Кунтуров Р., Муминов Р. Собственные имена в языке художественной литературы / Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989. С. 124–125.
4. Бабенко Н. Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: учебное пособие. Калининград, 1997. 84 с.; Несветайло Ю. Н. Неологизмы и окказионализмы как конституенты лексического макрополя современного английского языка: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ростов н/Д, 2010. 26 с.
5. Қиличев Э. Айний асарларидаги антропонимларнинг стилистик хусусиятлари //Ўзбек тили ва адабиёти. 1978. № 4. – Б.22-29.
6. Романов Д.А. Основы лингвистической стилистики и лингвистической поэтики: Учеб.-метод. пособие [Электронный ресурс]. – Тула: Тул. гос. пед. ун-т им. Л. Н. Толстого, 2021. 92 с.
7. Михайлов В.Н. Собственные имена персонажей русской художественной литературы XVIII и первой половины XIX в., их функции и словообразование: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1956; Магазаник Э.Б. Поэтика имен собственных в русской классической литературе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканда, 1967; Колоколова Л.И. Ономастика в художественной речи А.П.Чехова: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Киев, 1970; Зинин С.И. Имена персонажей в художественной литературе и фольклоре / С.И. Зинин, А.Г. Степанов // Антропонимика. – М., 1970. – С. 330–355.
8. Йўлдошев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2009.